Оспанова Гүлмария Тұрысбекқызының
«6D021400 – Әдебиеттану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі этномәдени құндылықтар көрінісі» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Әдебиетте жалпыадамдық құндылықтар – жеке ұлттық мәдени, рухани игіліктерді сақтап отыратын мәдени құбылыс ретінде әрдайым өзекті. Мәдени кеңістік адамның тұлғалық қалыптасуында аса ықпалды категорияның бірі ретінде ұдайы назарға алынып отырады.

Диссертация жұмысының **«Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі этномәдени құндылықтар өрісінің тарихи бастаулары» атты бірінші тараудың «Этномәдени құндылық ұғымының тарихи негіздері» бөлімінде** қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар бойынша қазақ ұлтының ана тілі, атамекен, ауыл, ауылдықтардың дара мінез болмысы, отбасылық, туыстық қатынас жалпы этномәдени құндылықтар ұғымы аясында нақтыланып, арнайы әдеби материал негізінде сараланып, талданды.

«Қазіргі әңгімедегі этномәдени құндылықтар дискурсы» атты екінші бөлімде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жарық көрген «Әдебиет теориясы» Антологиясының 5 томдығында зерделенген көркемдік категориялары негізінде әдеби мұраны игеру мәселелерінде қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының даму бағыттарындағы қажеттіліктер бойынша нақтылы саралаулар жасалды. Этностық мәдениет мәселесінде постотарлық әдеби үдеріс, постотарлық таным тұрғысында өзекті мәселелер қозғалды.

«Шерхан Мұртаза әңгімелеріндегі этномәдениет интерпретациясы» атты үшінші бөлімде Шерхан Мұртазаның шығармаларындағы ұлттық бірегей болмыс проблемасында қазақы жаратылыстан алыстап бара жатқан ұлттық құндылықтарға араша түсу миссиясы, жалпыадамзаттық өзекті құбылыстарды көркемдік кеңістікке тартудағы дара шеберлік, жанр спецификасын сақтау айрықшалықтарында бағыт түзгендігі талданды.

Шерхан Мұртаза әңгімелерінде үздіксіз, ұдайы төгіле суреттелетін табиғат, туған жер сарыны қазақ ұлтының алтын бесігі, оны тәрбиелеуші, қалыптастырушы, жүрегін елжіретіп әсірелендіруші ықпалы рухани қуат мәнінде орныққандығы даусыз. Туған жері Мыңбұлақ, Боранды бекет, Аспантау дегенде жазушы жан қызуын сарқа, ғажап суреткерлікпен жазып, қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі озық желі, қазақ жазба прозасында сара классикалық бейнесі қалыптасқан өзекті арнаны өзіндік қолтаңбасымен құнарландыра түсті. Ұлттық мессионизм – құтқарушыны күту.

«XXI ғасырдағы қазақ әңгімелеріндегі этномәдени құндылықтардың жаңа сипат алуы» атты екінші тараудың «**Салт-дәстүр арқылы көрініс тапқан этномәдени құндылықтар»** деген бірінші бөлімінде этномәдени құндылықтардың қайнар көзі болған ұлттың салт-дәстүрдің жоралғыларына жеке-жеке тоқтап, талданған. Мысалы, *шашу, сыңсу, көңіл айту, естірту, жоқтау, жаназа, ат тұлдау, сүйінші сұрау, бата беру, аунату, құдайы*

ас беру, сыбаға, ырым ету, ерулік беру шығармалардан нақты фрагменттер арқылы берілді. Материалдық мәдениетке жататын тағам атауларына қатысты *(қымыз, т.б.);* ыдыс атауларына қатысты *(тай саба, құнан саба, күбі, торсық, қауақ, мес, піспек, керсен, шелек, шара, тостақ, тостаған, алтын көз зерен, күміс көзе, қалайы шөміш, сырлы ожау, ағаш табақ);* ұлттық ойын атауларына қатысты *(дода, көкпар, салбурын)* үзіктер де нақты мысалдар арқылы қамтылды. Ал *қанжығаға байлау, сүйекке таңба салу* сияқты ұлтқа тән ұғымдар бинарлы концептіде талданды.

«Ұлттық құндылық ретінде дәріптелетін рухани-адамгершілік қасиеттер» атты екінші бөлімде рухани-адамгершілік жайлы құндылықтар Д.Рамазан, А.Алтай, Ж.Шаштайұлы, Н.Дәутайұлы, Нұрғали Ораз сынды қаламгерлердің әңгімелері арқылы талданып, тарқатылды.

Обал-сауап ұғымына қатысты *А.Алтайдың «Киллер сауысқан (Көзжендет)»* деп аталатын әңгімесі қазақы түсініктегі этномәдени құндылық – обал ұғымын түсіндіріп беретіндей.

Ұлттық ойындарға қатысты көкпар, дода, салбурын, қанжығаға байлау сынды этномәдени құндылықтар да әңгіме желісімен талданған.

Қорытындылай келе, өз тарапымыздан қазақ халқының концептосферасын құрайтын негізінен отбасылық салт-дәстүр концептілері екенін көреміз. Атап айтсақ, ұлттық тәрбиедегі құндылықтар – *обал – сауап, қарғыс – алғыс, ұят, тектілік, жөн-жосық, кие, аманат, құт, парыз, борыш* секілді концептілермен беріледі. Ал ұлттық өнердегіептілік, байқампаздық, ерлік, құндылықтар *–дода, бәйге, көкпар, салбурын* секілді концептілер арқылы берілген. Себебі концепт – рухани құндылықтарға, этномәдени құрылымдарға бағытталған білік-танымның бірліктері екендігі белгілі. Яғни ұлттық мәдени концептілер суреткерлердің тілі арқылы дүниенің психо-ментальді танымдық ерекшелігін көрсететіндігін байқаймыз.

Сонымен, қазіргі қазақ әңгімелерінің ішінде мейірім, жаны ашу, өзгенің пікірімен санасу, төзімділік секілді адамгершілік құндылықтарды бүркемелеп қалатын заттық әлемдегі мәні бар деп есептелетін псевдоқұндылықтардыңда кездесетіндігін көрсеттік.

«Асқар Алтай әңгімелеріндегі аксиологиялық парадигмалар» атты үшінші бөлімде жазушы Асқар Алтайдың әңгімелері ұлттық құндылықтар тұрғысынан қарастырылды. Түптеп келгенде қаламгердің барлық туындысы этномәдени құндылықтардың арқауында жазылғандығын, дәстүрлі мәдени құндылықтар ауқымында қазақы болмысты Адам және оның тұлғалық қасиеттерін, ортасы мен туған мекенін, туған тілін қастерлі ұғым-танымын, қымбат рухани негіздерін тұтастай көркемдік кеңістікте көрсету мұратында жазылған. Жазушы бұл жөнде өзіндік дара қолтаңбасымен, қаламгерлік ұстанымымен қазіргі әдеби үдерістің даму үрдісіндегі айқын шығармашылық бағытымен танылды.

Зерттеудің өзектілігі. Этномәдени құндылықтар және оның көркем әдебиет арқылы көрініс тауып, дәріптелуі тұрғысында қазіргі заманғы әлеуметтік ортаның жағдайы, не жеке тұлғаның кісілік қалпы, құлқы мен әрекеті және оның көркем образ деңгейінде ашылу құбылыстары – арнайы зерделеуді қажет ететін маңызды рухани жалпыадамзаттық факторлар. Осыған орай, қазіргі уақытта әлеуметтік орта

құндылықтарын әлеуметтану, психология, тарих, педагогика сынды ғылым салалары арнайы зерттеу нысаны етіп қарастырады. Этномәдени құндылықтар – адам баласының өзін қоршаған табиғи, әлеуметтік ортамен қарым-қатынас ұстанымы, өзіне қатысты, туған ұлтына қатысты бұлжымайтын, тұрақты рухани тіректері болып табылады.

Этномәдени құбылыстың жекелеген салт-дәстүрлер, ғұрыптық ерекшеліктер, әдеп пен әдет төңірегінде ғана танылмайтындығы, адам баласының тіршілігінде қастер тұтатын ұлттық дүниесінің барлығы – құндылық екендігі бағамдалды. Олар жұмыста ең біріншіден, табиғатқа және адамның айналасындағы заттарға қатысты – *материалдық құндылықтар,* екіншіден, «өзім және өзге» қарым-қатынас жүйесін анықтайтын – *әлеуметтік құндылықтар,*үшіншіден, жеке адамға қатысты «мен» және «менікі» - *этникалық рухани-адамгершілік құндылықтар* болып қарастырылды. Сондықтан «құндылық» ұғымын айқындайтын термин сөздердің өзінен бір жеке зерттеу жазуға болар еді. Демек, қазіргі жаһандану дәуірінде көп өзгерістерді сіңіріп, түлеп, трансформацияланып жатқан этномәдени құндылықтардың әдеби шығармадағы көрінісі – тарихи, әлеуметтік, ұлттық мәнмәтінге байланысты қолданбалы әрі көп мәнге ие философиялық, эпистемологиялық, ғылыми-теориялық ұғым-түсініктердің жиынтығы мәнінде қарастырылды.

Зерттеудің мақсаты: Зерттеу жұмысының мақсаты – қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар жүйесінің көрініс беру ерекшеліктерін зерттеп, оның отандық әдебиеттегі рухани-эстетикалық ықпалын анықтау.

Зерттеудің міндеттері:

- Тәуелсіздік тұсында қазақ әңгіме жанрында этномәдени құндылықтарды өзек еткен қаламгерлердің (Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділ, М.Мағауин, Б.Нұржеке, Т.Нұрмағамбетов, А.Алтай, Н.Ораз, Ж.Қорғасбек, Р.Мұқан, А.Кемелбаева) жазу тәсілін мазмұндық, құрылымдық, стильдік тұрғыдан саралау;
- әлемдік әдеби дамудың жаһандану тұсында қазақ әңгімесінің трансформациялануын салыстыра қарастырған зерттеулерге талдаулар жасау;
- әдебиеттегі аксиология тұрғысындағы пайымдаулар негізінде қазақ әңгімесіндегі аксиология проблемасын нақты мәтіндер негізінде зерделеу тәжірибесін қалыптастыру бойынша жұмыс жүргізу;
- XXI ғасырдағы әдеби дамудың этномәдени құндылықтар бағытындағы ерекшеліктерін қазақ әңгімесінің қазіргі көркемдік өрісі бойынша бағамдау, тану ұстанымында ғылыми-теориялық байламдар жасау.

Зерттеудің дереккөздері ретінде Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділов, Д.Досжан, Т.Нұрмағамбетов, Б.Нұржекеұлы, Д.Рамазан, А.Алтай, Ж.Шаштайұлы, Н.Дәутайұлы, Н.Ораз сынды қаламгерлердің шығармаларынан мысалдар алынып, талданды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар. Зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдарды қорғауға ұсынуға болады:

- әдеби шығармадағы этномәдени құндылық – танымға қарай өзгермелі эстетикалық, философиялық, психология-педагогикалық тарихи концепциялар жиынтығынан тұратын, пәнаралық зерттеулер негізінде айқындалатын категория;

- қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар жаһандану дәуіріндегі мәдениеттер тоғысында айқындала түсіп отырған рухани әлеуетімен маңызды;

- қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар жүйесі мен сабақтастығы әлем халықтары әдебиеті тарихындағы осы бағыттағы туындылардан өзіндік төлтума, ұлттық негізді сипаттарымен ерекшеленеді;

- қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтарды мәтіндік арқауда баяндау, орнықтыру формалық ізденістерге негізделген авторлық дара қолтаңба негізінде айқындалды;

- қазіргі қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар осы заманғы өмір шындығына негізделіп көрініс тапқан;

- қазақ қаламгерлері этномәдени құндылықтар арқылы ұлт болмысын айшықтауда аксиологиялық көркемдік кеңістік қалыптастырды.

Зерттеу әдістері. Этномәдени құндылықтар теориясын, қазіргі заманғы қазақ әңгімесіндегі этномәдени құндылықтар көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолданылу қисындарын зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдылық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық зерттеу әдістері ғылыми басшылыққа алынды.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі.

Қазақ әңгімесінің жанрлық сипаттамасы бойынша қазіргі әңгімедегі тәуелсіздік идеясы, ұлттық құндылықтар бағытында XX ғасырдың өн бойында, кейінгі кезеңде жазылған зерттеулерде әңгіме жанрының қазақ әдебиетіндегі қалыптасу, даму тарихы, көркемдік-теориялық негіздері, жанрлық бағыттарындағы әлемдік әдеби үдеріс ықпалы, жаңа беталыстар, әңгімедегі ұлттық рух, ұлттық идея, ұлттық бірегей болмыс нышандары жан-жақты сараланып, әңгіме жанрының теориялық тарихы түзіліп, жаһандану дәуіріндегі жаңа жазу өлшемдері айқындалу үстінде.

Әңгіме жанрының теориялық негіздерін зерттеу, көркемдік өрісін саралауда А.Байтұрсынұлы, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, Р.Нұрғалиев, С.Қирабаев, Т.Кәкішев, С.Әшімбай, С.Жұмабек, Б.Майтанов, Ж.Дәдебаев, Т.Есембеков, Д.Ысқақұлы, Қ.Әбдезұлы, А.Ісмақова, Ж.Жарылғапов, Г.Пірәлі, Қ.Жанұзақова, Г.Балтабаева, А.Қалиева, Ә.Бөпежанова, Г.Елеукенова, А.Е.Құлымбетова, В.В.Савельева, Б.Жетпісбаева, Х.Н.Садықов, А.Темірболат, Г.Ержанова, Н.Самғұлова, Ұ.Ибрагимова, Б.Қанарбаева, М.Көпбаева, Т.С.Тебегенов, А.Т.Толысбаева, Р.Тұрысбек, Г.Орда, Г.Р.Сәулембек, Н.Қуантайұлы, шетел филологиясындағы А.Н.Веселовский, М.М.Бахтин, В.Е.Хализев, Р.Барт, Ж.Бордияр, Ю.Б.Борев, Дж.Ривкин, М.Райан, Б.В.Томашевский, З.Фрейд, В.Шмид, К.Н.Юнг, К.Бремон сынды ғалымдардың зерттеулеріндегі әңгіме жанрының теориялық негіздері мен ұлттық даралық сипаттарына қатысты толымды пайымдаулар мен байламдар назарға алынды.

Сондай-ақ, тақырыпқа қатысты энциклопедиялық анықтамалықтар, салалық сөздіктер, көптомдық басылымдардағы материалдар пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Қазіргі отандық қаламгерлердің әңгіме

жанрындағы этномәдени құндылықтардың көрініс беруі көркемдік өріс тұрғысынан кешенді талданып, нақты зерттеулер жүргізілді.

Зерттеуде Ш.Мұртаза, Қ.Жұмаділ, Б.Нұржекеұлы, Т.Нұрмағамбетов, т.б. жазушылардың шығармашылықтарындағы этномәдени құндылықтарды көркемдік шешімге кіріктірудегі өзіндік дара қаламгерлік қолтаңбасы, шеберліктің жаңа сипаттары анықталды. Этномәдени құндылықтарды мәтін мазмұнына сіңірудегі қаламгерлік мұрат, шығармашылық жазу тәсілдері Ш.Мұртаза, А.Алтай, Н.Ораз шығармалары негізінде алғаш рет зерттеліп, жүйеленді.Қаламгерлер туындыларындағы этномәдени аксиологемалар ұлттық формада және жалпыадамзаттық құндылықтар парадигмасында көрсетілді.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні.

Зерттеу жұмысының нәтижелері қазіргі қазақ әдебиетін және оның даму заңдылықтары мен үрдістерін этномәдени құндылықтар және оның көркемдік өрісі мәселелерінде танып, зерттеудің қазіргі заманғы әдеби ағымдар мен бағыттар ықпалындағы өзіндік айрықшалықтарын зерттеуде дәйек, дереккөз бола алады. Сонымен бірге орта, арнайы, жоғары мектептерде жүргізілетін «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Әдебиет теориясы», «Әдебиет поэтикасы» сынды негізгі және арнаулы курстарында,тәжірибелік сабақтарда оқу материалы ретінде пайдалануға болады. Этномәдени құндылықтарды пәнаралық негізде зерттейтін жеке жобаларда да қажетті материалдарын пайдалану мүмкіндігі жоғары.

Зерттеу жұмысының ғылымның даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігі. Зерттеу жұмысы «Рухани жаңғыру» бағдарламасының ғылыми негіздеріне (гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер) сәйкес әзірленді.

Зерттеу жұмыстың негізгі мазмұны мен нәтижелері: Диссертациялық жұмыстың ғылыми нәтижелері мен қорытындылары бойынша отандық және шетелдік басылымдарда, түрлі халықаралық ғылыми-теориялық және тәжірибелік конференцияларда 11 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде Скопус (Scopus) мәліметтер базасында – 1; халықаралық конференцияларда – 4; ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы қадағалау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда – 5; ұлттық қоғамдық-саяси журналда 1 мақала жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы мен көлемі. Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі бөлімнен, қортындыдан, пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 145 бет.